

**Юрій МАРИНОВСЬКИЙ,
Іван УДОВИК**

**ДОКУМЕНТИ
ПРО СМІЛЯНСЬКУ МАЄТНІСТЬ (СМІЛЯНЩИНУ)
Г. О. ПОТЬОМКІНА (1787–1796/1797):
ЩЕ ОДНЕ ТРАКТУВАННЯ**

Ще до другого поділу Речі Посполитої 1793 р. територія українського Правобережжя, що належала польській державі й підлягала виключно її юрисдикції, зазнала явної російської експансії у вигляді офіційного продажу 2 січня 1787 р. Смілянської волості з Межирицьким ключем (терен майбутньої Смілянщини) князем Францішком Ксаверієм Любомирським, як своєї “дідизної” власності, світлішому князеві Г. О. Потьомкіну-Таврійському за 2 000 000 срібних рублів (див. док. № 1)¹. До речі, цей маєток, як і інші володіння князя Ст. Любомирського та його синів, на час продажу був обтяжений великими боргами, заставами й іншими фінансовими зобов’язаннями².

Розглядаючи цю купівельну операцію, доцільно деталізувати певні аспекти. Г. О. Потьомкін відразу заплатив Ф. К. Любомирському 1 000 000 рублів срібною монетою, а на решту суми дав письмове гарантійне зобов’язання (“дав ...на писме удовлетворение”). Проте впродовж трьох наступних років свого боргу він не платив, а тому з цього приводу 1790 р. у Яссах (Молдавія) між Г. О. Потьомкіним і Ф. К. Любомирським були підписані нові угоди, за якими св. князь Григорій Олександрович нараховував на себе – окрім 1 млн. – ще боргових процентів за три роки 157 500 рублів сріблом, а за помірною ціною, в рахунок взаємозаліку, продав Любомирському власну волость Дубровну в Білорусії; також мала вирішуватися проблема і з Межирицьким ключем як посагом кн. Теофілії з Ржевуських Любомирської, дружини Ф. К. Любомирського³.

Звісно, крім наявних на час продажу, з’явилися й існували надалі чисельні фінансові та майнові претензії між обома сторонами⁴. Такий конфлікт, що мав чималий розголос у російському суспільстві (у його найвищому аристократичному прошарку), дійшов до Катерини II і Павла I, і за указом останнього від 12 листопада 1796 р. було створено

спеціальну комісію (“третейский суд”), яка мала вирішити й припинити всі наявні спори між Ф. К. Любомирським і спадкоємцями Г. О. Потьомкіна щодо Смілянського і Дубровнинського володінь. Висновки згаданої комісії подали спочатку Павлу I, а 23 грудня 1796 р. – до Урядового Сенату (див. док. № 3).

Ця приватна фінансово-економічна оборудка – купівля Смілянського володіння – мала, очевидно, і явно виражений політико-державний аспект з огляду на тодішню зовнішню політику Росії, авторитет, уподобання і посаду Катерининського фаворита (який, до речі, на цей час активно займався заселенням і будівництвом міст Новоросії і Криму), а також його власні амбіції щодо польської корони. А напередодні Великої інспекції царицею Катериною II своїх південних володінь у квітні–червні 1787 р. та її переговорів у Каневі з першими особами сусідніх держав, у тому числі й польським королем Станіславом-Августом (Понятовським) (який, за переказами-чутками, раніше, на березневій зустрічі у Фастові, пропонував світлішому надати його смілянському маєтку, залежному від Польщі, князівський статус)⁵, а також очікуваної російсько-турецької війни 1787–1791 рр. і наявності реальних планів Г. Потьомкіна стосовно нової російсько-польської війни⁶, така трансакція, на нашу думку, виглядала досить гармонійною ланкою у спланованій активності російської дипломатії. Очевидно, має підстави думка і про примусовий характер згаданого продажу з боку Російської імперії в особі Г. О. Потьомкіна, а саме вчинення тиску на Ф. К. Любомирського, який, до того ж, з 1777 р. перебував на російській військовій службі.

Звісно, заслуговують на увагу й мотиви такої операції, що була блискуче проведена, і тому варто коротко зупинитися на них. Є необхідність, як історичної паралелі, згадати і про дарування Смілянського маєтку – “маетности Смелой” – гетьманом Іваном Скоропадським фельдмаршалу Б. Шереметеву десь навесні або влітку 1711 р. Як бачимо, це відбулося тоді, коли Правобережжя Середнього Дніпра відіграло значну роль у зовнішній політиці Росії⁷.

Купівля Смілянщини Г. О. Потьомкіним, мабуть, здійснювалася за раніше складеним планом і мала свою передісторію. Очевидно, що відправною точкою ідеї її майбутнього придбання стали передусім давні й складні міждержавні відносини Речі Посполитої та Росії, особливо щодо болісних територіальних претензій на Правобережжі, розмежування між цими державами впродовж більш ніж століття, а з другої половини XVIII ст. – це визначення кордонів поміж “Польською Україною” (південних кордонів Київського і Брацлавського воєводств) і Новоросійською губернією Російської імперії 1780–1781 рр.⁸ Показово, що з боку Росії одним із двох комісарів, який отримав повноваження

від Катерини II 9 травня 1780 р., був генерал-майор Михайло Сергійович Потьомкін, далекий родич Григорія Олександровича⁹, а другим – Яків Іванович Булгаков, відомий російський дипломат¹⁰. Також на це активно впливав очікуваний і вкрай необхідний розвиток азовсько-чорноморських портів у системі російської і міжнародної торгівлі у південному напрямку¹¹. Саме про такий привабливий аспект як майбутнього результату привласнення українського Правобережжя Францією згадували польські автори у своїх меморандумах початку XIX ст., звертаючись до французьких урядовців і Наполеона¹². А, згідно з вищезгаданим, Смілянщина мала якнайвигідніше розташування у використанні її як транзитної території в торгівлі та воєнній сфері (стратегічний плацдарм для військової операції, бази для розміщення військ тощо), із залученням до цього вигідних суходільних і водних шляхів, як харчова і лісова скарбниця (особливо в поставках збіжжя, дерева і корабельної сосни для флоту тощо) та чималий людський ресурс для поповнення населення південних територій (уже після Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. переселення всіх, хто бажав оселитися в російських областях на побережжі Чорного моря, стало актуальною проблемою державного значення; цим безпосередньо займався посол Росії кн. Н. В. Репнін¹³). При цьому не можна забувати про існування ділянки спільних кордонів обох держав зі Смілянщиною. Може бути, що, крім іншого, з цією власністю пов'язувалися чутки про намагання Потьомкіна стати польським королем¹⁴.

Є всі підстави вважати, що невдовзі після купівлі Смілянщини Г. Потьомкін без зволікань приступив до складання детальної мапи цього володіння. Уже 31 жовтня 1787 р. квартирмейстер барон фон Тизенгаузен виконав таку роботу і, очевидно, представив її своєму патрону. Мапа мала назву “Карта графства Смялянского светлейшего князя Потёмкина-Таврического Александра Григорьевича, составлена 31 октября 1787 года”, до неї додавалися таблиця зі статистичними відомостями про кількість містечок, сіл, селищ, хуторів, слобод і різного населення обох статей (“Ведомость сколько состоит в Графстве Смялянском по моему разделению губерний, местечек, сел, деревень и всяких разного звания мужеска и женска пола душ, также и десятин земли”), а також пояснення про суміжні території і топографічні знаки, що наводилися (“Изъяснение смежностей” і “Изъяснение знаков”)¹⁵.

За кількістю населених пунктів (більш ніж 200; вказано загальною і чисельністю дворів по кожному) мапа Тизенгаузена набагато інформаційніша, ніж запродажна угода, і дає змогу якісно доповнити такий перелік, що був визначений на цій території вищевказаним договором з Ф. К. Любомирським. При цьому, згадані на мапі назви (топоніми) – це не тільки тогочасні володіння Ф. К. Любомирського,

Г. О. Потьомкіна й інших власників, а й ті, що розташовувалися з іншого боку кордонів Смілянщини і не мали до неї жодного відношення – ані територіального, ані правового¹⁶. А щодо картографічних (топографічних) відомостей мапи, то важливо додати чисельні назви річок й інших гідронімів, островів, лісів, борів, урочищ тощо, наприклад (подається мовою оригіналу – російською):

Таблиця № 1

<i>Ліси і бори</i>	<i>Річки</i>	<i>Урочища</i>
Болтыш	Белка	Городище
Боровиков	Дежева	Городок
Братерский	Днепр	Западное
Великие Сады	Жаботинка	
Дмитренков	Журавка	
Долгинский	Ирдынь	
Должок (2 назви)	Калинова	
Жаботинский	Камянка	
Круглик (2 назви)	Липянка	
Кумпанов	Малая Белка	
Лебединский	Медянка	
Маслов Яр	Мошна	
Млеевской	Окнина	
Нерубай	Ольшана	
Плоской	Розсоховатка	
Полтавчик	Росава (Рослава)	
Смелянский	Рось	
Староселецкий	Смелянка	
Федюков	Среблянка	
Чернечий	Тимошевка	
Царов	Товста	
Белозерской бор	Толмач	
Драбовский бор	Турия	
Межирицкий бор	Тясмин	
	Хрещатик	
	Шпола	

Певний інтерес становить згадка про різноманітні породи дерев (дуб, сосна, береза), які склали окремі лісові масиви по всьому Смілянському теренові. Окрема річ – статистична інформація як на мапі, так і в доданій до неї таблиці. Цифри, які подавалися, є базовими щодо знання про цю населену територію, тому вважаємо за доцільне навести їх**:

** На жаль, цифрові записи майже повністю вицвіли і є можливість помилки; у графах про повний загальний підданих – чол. + жін. – кількісних даних не наведено.

Таблиця № 2

СКЛАДОВІ	КІЛЬКІСТЬ			
	Одиниць	Душ		Десятин
		чол.	жін.	
Містечок	9	-	-	-
Поселень	257	-	-	-
Дворів		-	-	-
Церков	267	-	-	-
Монастирів:				
чоловічих	9			-
жіночих	2			-
Шляхтичів	-	883	828	-
Церковнослужителів	-	-	-	-
Євреїв	-	2772	2916	-
Підданих	-	65313	63352	-
Орні і сінокісні	-	-	-	343 608
Лісові угіддя	-	-	-	210 012
Загалом землі	-	-	-	553 620

Смілянська волость (Смілянщина, Смілянщина й ін.) на час її продажу 1787 р. територіально не обмежувалася виключно містом (містечком) Смілою з приналежностями, а включала до себе різні за площею землі (ключі) з чисельними поселеннями (містами, містечками, селами, присілками, селищами, слободами, хуторами), які протягом кількох попередніх століть мали *окреме і незалежне (самостійне)* статусові функціонування як власність і, звісно, різних хазяїв (володарів, дідичів), а також існували як давні та знані історичні області (радивонощина, смілянщина, шполянщина, городищина, мглиївщина, мошенщина тощо). Історія згаданих ґрунтів та їх власників досить детально викладена дослідниками і немає сенсу знов її повторювати¹⁷. Проте, доречно і доцільно згадати, досить стисло і без деталізації короткотермінових володінь інших власників¹⁸, як ці терени дісталися кн. Любомирським, які реально започаткували таке родинне територіально-цілісне володіння – Смілянщину, величезну латифундію, назва якої пов'язана з її первинним центром земельної власності – Смілою, коло якої Любомирськими збиралися й інші ґрунти.

У 1632 р. Радивонощина (Жаботинські ґрунти) і Мліївщина були придбані кн. Станіславом Конєцпольським. Ця маєтність у 1640 р.

складалася з Мліїва, Балаклеї, слобідки Тясмина (або Яськового), Городища (“spalonego”) і Жаботина. По смерті гетьмана Станіслава у 1646 р. його добра успадкував син, кн. Олександр. За Богдана Хмельницького Медведівка, Жаботин, Балаклея і Кам’янка були повернуті під гетьманську руку. Сеймовою конституцією 1661 р. за Станіславом Конецпольським (1643–1682), каштеляном краківським, визнані “dobra Mliowszczyznę nad rzeką Olszańą w woj. Kijowskim, tj. miasta Taśmin, Konstantynów i Orłowiec”. Він помер безпотомно, а за тестаментом від 22 серпня 1682 р. усе нерухоме майно заповів стрієві своєму Янові Олександрові Конецпольському. Під час походу П. Орлика на Україну кн. Ян Олександр Яблоновський, коронний хорунжий, скориставшись ситуацією, із добр смілянських гвалтовно приєднав до своїх володінь Мліїв, Городище, Лебедин і Капустяну Долину, розпочавши судові процеси з Конецпольським, який 11 листопада 1725 р. безпотомно помер, і усі його українські маєтки за правом успадкував кривний Валевський, а від останнього знов, незабаром, придбав Ю. Любомирський. Я. О. Яблоновський цей процес програв, але незаконно придбаних володінь не повертав. Після його смерті у 1731 р. справу порушив його синовець кн. Ян Каетан Яблоновський, староста чигиринський, який, дошукавшись юридичних помилок і невідповідностей, майже законно оформив на себе восьму частину спадку Конецпольських і знову відкрив судове провадження. При цьому, як староста чигиринський, на міжкордонні загарбав і сусідній з Чигирином Жаботин. По смерті Юрія Любомирського Смілянські ґрунти дісталися двом його синам – кн. Йозефу, підстолюю коронному, і кн. Станіславу, майбутньому воєводі брацлавському і київському. В подальшому територіальні конфлікти між Любомирськими і Яблоновськими тривали впродовж ще кількох десятиліть, а за жаботинські ґрунти між ними велися справжні бойові дії. Зрештою, трибуналом коронним у 1762 р. були скасовані всі незаконні привласнення й угоди, і добра повернуті Любомирським¹⁹. Незабаром смілянська маєтність перейшла від Станіслава Любомирського до його синів, а за поділом між ними й іншими правовими діями щодо цієї власності – до Ф. К. Любомирського (див. док. 1).

Видається, що остаточно територіальна наповненість цього володіння припадає на час смерті Г. О. Потьомкіна-Таврійського († 1791 р.), і відтоді можна впевнено говорити про її остаточно відповідність назві – Смілянщина (Smilanczszizna).

По суті, вже з часу продажу Смілянського володіння Потьомкіну 1787 р. цей терен можна вважати *єдиним економічним простором*, де вже, на нашу думку, при єдиному власникові – спочатку Ф. К. Любомирському, а потім Г. Потьомкіні – почали об’єктивно зміцнюватися й існувати сталі економічні й торгівельно-фінансові

зв'язки не тільки між окремими населеними пунктами, але й економіями ключів. Досить помітною була господарча активність на цьому терені й з боку православних церков, монастирів, римо-католицьких костелів. Очевидно, що зі смертю світлішого князя і подальшим розподілом Смілянського володіння між першою хвилею спадкоємців – 1791–1796/1797 рр. – такий об'єднавчий процес загальмувався, хоча його деякі типові риси об'єктивно набули якісного розвитку в загальному економічному поступі регіону в XIX ст.

Щодо населення майбутньої Смілянщини, то вочевидь можна твердити про велику кількість як переселенського (міграційного) елемента з інших регіонів, так і місцевих автохтонів, які мали відновити людський ресурс цього терену після попереднього спустошливого і руїнівного періоду (XVII–XVIII ст.)²⁰.

За запродажною угодою 1787 р. Г. Потьомкін отримав (за наявним текстовим переліком) 187 населених пунктів (1 місто, 8²¹ містечок, а решта – села, слободи, присілки, хутори), проте, на нашу думку, їхня кількість була більшою за рахунок маленьких промислово-господарчих виробництв з населенням (2–5 людей), що вже мали назву (топонім) і функціонували окремо, але на території, яка належала до відомого населеного пункту. Це, наприклад, буди, гути, броварні, а також нові слободи, хутори лісничих тощо (тільки Ф. К. Любомирським у 1770–1780-х рр. було засновано і відбудовано 48 нових слобод²²). До того ж, Г. О. Потьомкін згодом придбав ще маєтностей на півмільйона, заснував слободи, заселив їх вільними людьми і, як результат, зріс прибуток, отримуваний з володінь (детальніше див. док. № 3)²³.

Після придбання Смілянщини Г. Потьомкін, справді, прикупив чимало маєтностей, наприклад, Мошенщину, містечко Олександрівку й інші²⁴.

З цієї причини представляє інтерес історико-інформаційна (і топонімічна) наповненість тексту запродажної угоди 1787 р., яка й досі не публікувалася повністю. Повний перелік населених пунктів, що стали власністю Григорія Олександровича, окреслює конкретні кордони території його так званого “Смілянського графства”, а згадані в документі відомі особи та історичні факти “збирання” майже остаточного варіанту цієї землі нагадують фаховий науковий нарис, полегшуючи подальші дослідження та якісно доповнюючи знання про черкаський край.

Звісно, документ (як і мапа) не подавав територіальну власність Г. Потьомкіна як цілісну без виключення і лише окреслював її кордони. Архівні документи свідчать, що цей майже єдиний земельний терен включав у себе кілька помітних територіальних шматків із селами (наприклад, шість сіл у Смілянській волості за правом кн. Михайла Любомирського, що перейшли до генерал-лейтенанта Крзицького, а

від нього – до поміщика Орловського)²⁵ і чисельні локальні (невеличкі) володіння і права інших власників – селян, шляхти, релігійних громад, церков, монастирів. Деякі з них упродовж тривалого часу вели судові процеси з майбутніми спадкоємцями фельдмаршала за визнання своїх прав. Відчутний відсоток складала судові справи між спадкоємцями Потьомкіна й окремими власниками, які мали документи на володіння ще від кн. Любомирських. Наприклад: Жаботинський Онуфрїївський монастир – з Давидовими за хутір Лаврусиха²⁶, Мошногірський Вознесенський – зі шполянською економією Д. Лопухіної за хутір Чернечий, з кн. В. Голіциною і кн. Воронцовими за Лютерівку. Існували і давні непорозуміння ченців з мошенською економією кн. Воронцових²⁷, Лебединські Георгіївський і Миколаївський – з М. Висоцьким за монастирські ґрунти²⁸, а старообрядницька громада м. Сміла і слободи Новокняжої (або с. Гречківки) – з графом О. Самойловим за збереження своїх прав (“о увольнении их от подданства”)²⁹; судові позови до Лопухіних від Шимона Кубельського за відібраний ґрунт і сіножать біля с. Бурти, що раніше були одержані Романом і Яном Вігурами за правом Ф. К. Любомирського від 13 червня 1777 р. і підтвержені смілянською економією Г. Потьомкіна 13 червня 1787 р.³⁰ і від графів Літта до Федора Шевченка за неплатіж за хутір Шевченків понад річкою Грушкою, що поруч с. Завадівки, – власність на праві кн. Ф. К. Любомирського Тишку Шевченку від 7 травня 1777 р.³¹; тривалі конфлікти гр. О. Самойлова з Хмелевським, Штейном, Карпинським, Заборським, Вальтером і Артемовським – власниками футорів, що були осаджені на смілянських ґрунтах на праві кн. Ф. К. Любомирського³². Подібних претензій щодо привласнення або спроб приєднання до себе наступниками фельдмаршала згаданих володінь автори налічили більше двох десятків, та й сам факт існування будь-якого володіння за правом князів Любомирських й інших дідичів (мошенських, межиріцьких) усередині смілянської спадщини Г. Потьомкіна – перетворювало таких дрібних власників на потенційну сторону судового процесу³³; несподівано велика статистика судових переслідувань саме з боку спадкоємців дає підстави вважати, що, раніше, за життя Потьомкіна, визнавалися, вірогідно, майже всі наявні правові документи на іншу власність усередині його “Смілянського графства”³⁴.

Згаданий запродажний договір від 2 січня 1787 р. використовувався переважно як базовий (ключовий) правовий документ при вирішенні чисельних родинно-спадкових, майнових, особистих і територіальних спорів і конфліктів на терені Смілянщини, особливо в перші роки після другого поділу Речі Посполитої 1793р. і входження цієї землі до складу Російської імперії.

На жаль, нами виявлено не оригінал документа, а дві його засвідчені копії, які повною мірою передають текст договору, незважаючи на

наявність несуттєвих розбіжностей граматичного характеру. Ці копії датуються, відповідно, 18 червня 1798 р. (на підставі обляти від 5 квітня 1792 р. із суду земського повіту і Київського воєводства, тобто засвідчені копія з копії)³⁵ і 18 жовтня 1807 р. (див. док. № 1) і є судовими виписами з книг земських Катеринопільського і Черкаського повітів Київської губернії; документи використовувались у справах: 1. про майновий спір між поміщиками Лопухініми і Држевецькими³⁶; 2. про розподілу земельних володінь між прямими спадкоємцями Григорія Потьомкіна³⁷.

Смерть Г. О. Потьомкіна-Таврійського 5 (16) жовтня 1791 р. призвела до розподілу великого Смілянського маєтку між родичами – його племінниками і племінницями:

1. Миколою Петровичем Висоцьким³⁸;
2. Дарією Миколаївною Лопухіною (уроджена Павлова)³⁹;
3. Василем Васильовичем Енгельгардтом⁴⁰;
4. Гр. Катериною Василівною Літта (уроджена Енгельгардт)⁴¹;
5. Кн. Варварою Василівною Голіциною (уроджена Енгельгардт)⁴²;
6. Гр. Олександрою Василівною Браницькою (уроджена Енгельгардт)⁴³;
7. Надією Василівною Шепелевою (уроджена Енгельгардт)⁴⁴;
8. Кн. Тетяною Василівною Юсуповою (уроджена Енгельгардт)⁴⁵;
9. Гр. Олександром Миколайовичем Самойловим⁴⁶;
10. Катериною Миколаївною Давидовою (уроджена Самойлова)⁴⁷.

Вірогідно, відсутність (або незнання про місцезнаходження?) звичного правового документа – заповіту (тестаменту) – від самого початку, після смерті дядьки-фельдмаршала, стала причиною розбрату і непорозумінь поміж цими спадкоємцями⁴⁸. У такий спадково-майновий конфлікт змушена була втрутитись вища влада⁴⁹, і відповідно до “соизволения” Катерини II від 7 лютого 1794 р., за дозволом Урядового Сенату, його 3-й Департамент отримав відповідні документи для розподілу маєтностей. Наказом генерал-губернатора “новопридбаних” губерній генерал-аншефа Т. І. Тутолміна⁵⁰ за чинними законами поділ спадку було доручено виконати повітовому земському суду в Брацлавській губернії, за рішенням якого 28 червня 1794 р. Смілянський маєток Г. О. Потьомкіна був поділений “поколінно” на три частини поміж родичами – нащадками трьох його померлих сестер – Олени (Марфи), Марії і Пелагеї: 1. Енгельгардтами (6 долей), 2. Самойловими (2 долі) і 3. М. Висоцьким з Д. Лопухіною (2 долі), тобто між 10-ма правонаступниками. Однак спадкоємців не задовольнила прийнята судом схема розподілу власності і вони запропонували власну модель, яка й була реалізована. Так, 13 вересня 1795 р. вони подали на затвердження Катерини II миролюбний акт

про їхню особисту домовленість щодо отриманого спадку (див. док. № 2). А вже у грудні 1795 р. така добровільна згода про його розподіл зафіксована у 2-му департаменті Московського нижнього надвірного суду⁵¹. До речі, фіксується повна відсутність будь-яких територіальних претензій з боку інших родичів і претендентів щодо загального поділу Смілянщини або будь-якої частини цього володіння. Мали місце лише конфлікти за спірні території всередині визначеного кола родичів або між ними і місцевими власниками землі, а також із спадкоємцями Ф. К. Любомирського. Подібні судові процеси мали досить тривалу історію – справи подеколи вирішувались упродовж десятиліть. Досить цікавий нюанс: 14 грудня 1798 р. М. П. Висоцький продав село Межигорку (Катеринопольського повіту) дружині колезького радника Івана Христофоровича Калагеоргієва Єлизаветі Григорівні Тьомкіній – позашлюбній дочці світлішого князя(!)⁵².

Після 1796 р. усі спадкоємці Г. Потьомкіна повністю й остаточно визначилися щодо свого правонаступництва по розподілу між ними Смілянщини як по відповідній частині їх спадку (в тому числі і наявних боргах), так і по конкретних населених пунктах, що до них переходили⁵³.

Єдине, що об'єднувало цих спадкоємців Г. О. Потьомкіна-Таврійського (крім кривної спорідненості) – це довготривалі конфлікти, спори і судові процеси:

1) безпосередньо між ними⁵⁴;

2) між ними – разом і окремо – і Ф. К. Любомирським, а в подальшому – з його нащадками й іншими родичами⁵⁵;

3) між ними – окремо і з кимось разом – та іншими власниками як землі, так і кріпаків⁵⁶ (окрім згаданого вище, також з графом С. Потоцьким⁵⁷), у тому числі мали місце “зовнішні” територіальні суперечки, наприклад, зі Звенигородським староством, а згодом – казенними землями⁵⁸.

Вочевидь, згадана спірність і конфліктність по всій території “спадку Потьомкіна” – Смілянщині – ще довгий час тривала на деяких теренах Звенигородського, Чигиринського і Черкаського повітів у ХІХ ст. і після згаданих прямих кривних спадкоємців світлішого князя, коли по деяких з них – за продажем свого володіння (або за іншим правовим актом відмови) – з'явилися і пізніше з'являлися нові власники чималих територій – Орлови, Раєвські, Бороздіни, Поджіо, Бобринські, Воронцови, Браницькі, Потоцькі, Балашови, К. Багратіон, О. Захаржевська.

Таким чином, купівля Г. О. Потьомкіним Смілянщини мала “зовнішні” та “внутрішні” наслідки. Суть перших полягала в тому, що офіційно, без кровопролиття, відбулося приєднання чималої частини Правобережжя до Російської імперії. Цим остання підкреслила свої

претензії на ці території, і за шість років до включення Правобережної України відбулось економічне та соціальне входження вказаних земель до Росії. При цьому Г. О. Потьомкін спрямував свою діяльність на перехід від жорсткого до м'якішого та доцільнішого управління. В основі "внутрішніх" наслідків лежить складання нової системи відносин, характерною ознакою якої стала наявність постійних конфліктних ситуацій. І якщо спочатку спори точилися між Ф. К. Любомирським, спадкоємцями світлішого князя та поміж останніми, то пізніше до них включилися нові власники.

¹ Використані факти й відомості, що містяться в документі № 1 (як і в документах № 2 і № 3), не позначено виносками.

² *Volumina legum: Przedruk zbioru praw.* – Petersburg, 1860. – Т. VIII. – S. 240–241.

³ Кн. Теофілія з Ржевуських Любомирська (1762–1831), друга дружина кн. Ф. К. Любомирського (розлучилася з ним 1801 р. і вийшла заміж за Августа Платера), отримала Межиріч з приналежними поселеннями у посаг; дочка кн. Станіслава Фердинанда Ржевуського і Катерини Кароліни з Радзивіллів, саме останній дістались у посаг Погребище, Межиріч і Біле Озеро (давнє дідицтво Вишневецьких), що об'єднували 39 міст, містечок і сіл, даючи прибуток у 100 тис. злотих щорічно. Після смерті Г. О. Потьомкіна (†1791) його Межирицький маєток перейшов до К. В. Літта (див. прим. № 42), а за її смерті – до її доньки від першого шлюбу княгині Катерині Павлівні Багратіон (уроджена гр. Скавронська; † 1857. Відень), яка всю цю власність продала Никодиму Павловичу Парчевському, згідно купчої від 26 травня 1849 р. (Держархів Черкаської області, ф. 896, оп. 1, спр. 1217, арк. 55–56; спр. 1229, арк. 21 зв.–22), а також "даної" від 10 грудня 1857 р., засвідченої в актах Київської палати Цивільного суду за № 246 (там само, ф. 712, оп. 1, спр. 29, арк. 40 зв.–41). До речі, за іменним імператорським указом від 30 вересня 1844 р. Межирицьку волость, над якою була встановлена Височайша опіка (опікун гр. І. І. Воронцов-Дашков), дозволялося продати "в частные руки" (там само, ф. 896, оп. 1, спр. 1230, арк. 39 зв.–40). Тепер с. Межиріч відноситься до Канівського району Черкаської області. (Деякі відомості щодо власників Межирицького володіння, наведені Л. Похилевичем, є помилковими: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 636).

⁴ Претензії з обох сторін – нащадків Потьомкіна і князів Любомирських (кн. Францішка Ксаверія і його родичів) – існували ще багато десятиліть (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 29, арк. 108–112; оп. 2, спр. 2, арк. 63, 77зв.; ф. 844, оп. 2, спр. 33, арк. 62зв.–63зв., 67–69зв.).

⁵ *Максимович М.* Бубновская сотня // *Максимович Михайло.* У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори. – К., 2003 – С. 289–292; *Мельник Л.* Подорож Катерини II і царя Йосифа II по Україні 1787 р. (До передісторії другої Російсько-турецької війни) // *Київська старовина.* – 2004. – № 4. – С. 40–49; *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787. Podług Listów Kazimierza Konstantego Hrabiego de Bröl Platara, starosty Inflantsiego, opisana przez J. I. Kraszewskiego.* – Wilno, 1860. – S. 259 – 262; *Брикнер А. Г.* Потемкин. – М., 1996. – С. 90, 91, 92.

⁶ *Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 128, 129.

⁷ У листі Б. Шереметева до гетьмана від 12 червня 1711 р., граф висловлює подяку останньому “за дання мне в Украине местечка”, тобто вже тоді мова йшла і про Смілу, куди вже був посланий якийсь Афанасій “с универсалом для показання и обнадеживания тамошних жителей, отпущен был на житье в Смелое урядником, понеже он на те места больше известен, и во всяких порядках и поступках с тамошними жители может лучше обходиться, нежели наш Русский человек”. Але вже у листі Г. Головкина до гетьмана від 28 травня 1712 р. ішлося про те, що надані від Скоропадського “маетности по ту сторону Днепра ныне по указу оставлены” і Шереметев “ими не владеет, и желает дабы Ваша Вельможность, вместо той маетности, позволили ему дать какое село на сей стороне” (*Судиенко М.* Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – К., 1855. – С. 207–208, 345–346). Замість Сміли й інших правобережних маетностей у 1713 р. Б. Шереметев отримав від гетьмана Скоропадського в Прилуцькій полковій і Ічнянській сотнях Прилуцького полку, відповідно, села Вільшану (“Ольшаное”) і Гмирівку (*Мякотин В.* Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1730 гг.) // Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – Кн. 11. – Отд. 3. – К., 1896. – С. 11–12, 17). Також див.: *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 рр. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 62, 72.

⁸ *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – С. 98, 117, 133.

⁹ Там само. – С. 117.

¹⁰ *Белоусов И.И.* Дипломатическая деятельность генерал-аншефа Н. В. Репнина в 1774–1776 гг. // Вопросы истории. – 2008. – № 4. – С. 125, 130.

¹¹ Після підписання Кючук-Кайнарджийського миру 10 липня 1774 р. і його ратифікації Туреччиною і Росією 1775 р. для “російської торгівлі відкрилися нові перспективи”, і цей договір мав велике “значення для розвитку торгівлі по Чорному і Середземному морях” (там само. – С. 122, 123). Подальші події довели правильність і актуальність розвитку азовсько-чорноморського регіону, особливо для експорту товарного збіжжя з України через південні російські порти наприкінці XVIII – в XIX ст. (*Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 103–105; *Москалюк М.* Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 72). Вже з початку XIX ст. експорт товарів через чорноморсько-азовські порти різко зріс і по розвитку обігнав загальноросійський: його питома вага у 1816 р. складала 22,5 % проти 4,7 % у 1802 р. Велике значення по вивозу збіжжя через південні порти набував чумацький промисел із різних регіонів України, в тому числі і Правобережної (майже 75 % хліба), торгівля якої мала направлятися в основному через Одеський порт (*Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 337, 361, 362).

¹² Недарма у меморандумах польських авторів до французьких урядовців 1806–1812 рр. українські землі, в тому числі й Наддніпрянщина, подавались як величезна житниця, що спроможна прогодувати не тільки військо Наполеона, але й Західну Європу; наприкінці 1806 р. А. Сапега писав Наполеонові, що Україна – “це незаймана цілина, яка відзначається жирністю і яка є

такою самою родючою, як єгипетський намул, від якого вона відрізняється [лише] чорнішим кольором”. А в меморандумі М. Сокольніцького “Оцінка торговельних стосунків, які створять величезні та невинно зростаючі переваги для Франції”, польський генерал “відкривав перед імператором райдужні перспективи обміну французьких товарів на українське зерно, яке мало доставлятися Дністром, Південним Бугом і Дніпром до чорноморських портів, а звідти – у Марсель”. Тобто, саме така схема, яка, очевидно, ще раніше, відповідала задумам Г. Потьомкіна щодо придбання Смілянщини: житниця – торгівля – чорноморські порти і Середземномор’я (*Ададуров В. В.* Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії // *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). – 2008. – № 2. – С. 158).

¹³ *Белоусов И. И.* Дипломатическая деятельность генерал-аншефа Н. В. Репнина в 1774–1776 гг. – С. 128. Зміцненням російської армії в Новоросії та Криму опікувався і Г. Потьомкін, який також і за свій кошт формував тут склад нових полків, що поповнювались і українськими селянами з Правобережжя (він особисто викупив у поміщиків Єлизаветградського повіту 3 179 селян); уже 15 листопада 1787 р. їх звели в один полк Катеринославського козачого війська (*Белова Е. В.* Судьба Бугского казачества. Конец XVIII – начало XIX века // *Военно-исторический журнал*. – 2008. – № 3. – С. 54).

¹⁴ *Смолий В. А.* Возз’єднання... – С. 129, 131.

¹⁵ Російський державний військово-історичний архів (РДВІА, Москва), ф. 846, оп. 1, спр. 19582. Детальне вивчення мапи Тизенгаузена (особливо її топонімічний аспект) – тема для окремого наукового дослідження.

¹⁶ Смілянщина Потьомкіна мала такі кордони: з Російською імперією – Київським і Катеринославським намісництвами (на мапі, зокрема, згадуються: “Таможня, Сердечна, м. Миргород, Надмак, Петроостров, Коробчина, Ивановин, Вуколичев” й інш.*), Річчю Посполитою – це Черкаське (десять населених пунктів у посесії старости Черкаського кн. Ієроніма Сангушка – місто Черкаси і села: Руська поляна, Білозор, Дубівка, Хацьки, Степанки, Бузуковець, Вергуни, Нечаївка і Чернявка; на мапу нанесено (назви перелічених населених пунктів подаються російською, за оригіналом (мапою), і мають деякі відмінності в написанні порівняно із сучасними назвами): “Дроздунка”, “Колесники”, “Нечаевка”, “Думеней”), Чигиринське (наприклад, Медведівський ключ кн. Антонія Яблоновського – територія по р. Тясмину і поблизу Чигирини), Корсунське, Звенигородське староства (“Сосова”, “Богачевка”).

¹⁷ *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław; Warszawa. – Tom XIII/4. – Zeszyt 59. – Kraków, 1968. – S. 520–521, 527–528); *Lubomirski Stanisław / Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. T. XVIII/1. – Zeszyt 76. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 50; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – T. 10. – Warszawa, 1889. – S. 880–884; T. 14. – 1895. – S. 721–725.

¹⁸ Наприклад, 30.V.1659 р. м. Сміла разом з Костянтинівим, Балаклеєю, Орловцем, В’язівком, Тарасівною дані у “вічність” Данилові Виговському, а 16.VI. того ж року полковник миргородський Григорій Лесницький отримав м. Ольшану з присілками (див.: Руська (Волинська) метрика. Регистри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. Передмова Патриції Кеннеді Грімстед. – К., 2002. – С. 767, 768, 808).

¹⁹ Див. прим. № 18.

²⁰ На землях цього регіону у XIV–XVII ст. осіла чимала кількість білорусів (*Реснт О. П.* Українсько-білоруські взаємини у XIX – початку XX ст.: період становлення // УДЖ. – 2008. – № 1 – С. 163); *Смолій В. А.* Возз'єднання... – С. 20–21.

²¹ Це: місто Сміла, містечка – Городище, Турія, Кам'янка, Шпола, Межиріч, Гуляйполе, Вільшана і, очевидно, Телепине (на мапі це містечко).

²² *Мариновський Юрій.* Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Кн. 1. – Черкаси, 1997. – С. 138.

²³ Див. док. № 3.

²⁴ Містечко Мошни із селами після кн. Вишневецьких перейшли до князів Радзивіллів і Моравських, а по них – кн. Ф. К. Любомирського. В останнього це володіння викупив св. кн. Г. О. Потьомкін (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. 6. – Warszawa, 1885. – S. 732–739). Щодо Олександрівки, то, за наявною інформацією, Г. Потьомкін придбав це містечко після 1787 р. і подарував Фадею (Тадеушу) Бржозовському. Очевидно, це сталося 1788 р., тоді ж Бржозовський купив у підстарости Пулавського поруч розташований присілок Тадеушівку (*Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – С. 697; Держархів Черкаської області, ф. 420, оп. 1, спр. 1, арк. 17зв.–18).

²⁵ Це села Балаклея, Буда, Старосілля, Тарновка, Яблунівка, Березняки і Сердюківка, що не належали тоді до “потьомкінського” смілянського ключа, але підпорядковувались смілянському парафіяльному костелові (*O Śmiliańskim parafijalnym kościele na Ukrainie.* – Wilno, 1856. – S. 10). Однак можна стверджувати, що й ці села Г. О. Потьомкін згодом “включив” до своєї обширної маєтності, оскільки вони згадуються при розділі між спадкоємцями (ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 344, арк. 2зв.–5а зв.).

²⁶ Держархів Черкаської області, ф. 420, оп. 1, спр. 45, арк. 579–584. 1835 р.; спр. 57, арк. 1–491. 1819–1847 рр.; спр. 217, арк. 1–366. 1838–1874 рр.; *Мариновський Юрій.* Черкаська минувшина. Православні монастирі... – С. 135.

²⁷ Держархів Черкаської області, *Мариновський Юрій.* Черкаська минувшина. Православні монастирі... – С. 116–117, 180–181 зв.

²⁸ Там само. – С. 144–145.

²⁹ Там само. – С. 137; див. також нижче: прим. № 35.

³⁰ Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 20, арк. 8–8 зв. 1797 р.

³¹ Там само, арк. 16–16 зв.

³² Там само, спр. 30, арк. 48 зв.–50, 56–56 зв.; спр. 32, арк. 134; спр. 33, арк. 1–6 зв.

³³ Наприклад: Там само, ф. 832, оп. 1, спр. 32, арк. 136 зв.–141 (відповідні права кн. Станіслава Любомирського 1765 і 1777 рр. на села Сегеденці і Вітозево в Смілянщині, і щодо них судові претензії), 141–142 зв. (борг шляхтичу Т. Маєвському від кн. Ксаверія Любомирського з забезпеченням на його праві від 23 березня 1771 р.); Там само, спр. 33, арк. 7–8 зв. (такий же борг Т. Маєвському і ще одна заборгованість на праві від 4 липня т. р. щодо виплат із доходів сіл Василькова і Маслово); Там само, спр. 35, арк. 33 (домівка і ґрунти Франциска Олшамовського в с. Матусові на праві

Ф. К. Любомирського, спір за це володіння між Висоцьким і Орловим 1812 р.); Там само, спр. 106, арк. 1–103 (судова справа між О. Орловим і Улашиновими за ґрунти макіївські на правах кн. Ф. Любомирського 1776, 1781 і 1782 рр.); а також інші подібні права як юридична основа в судових спорах: там само, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 5, 14 зв., 58 зв., 63, 121 зв.; там само, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 4 зв.–5, 9–10, 12 зв.–13, 139 зв.–140, 166–168 зв., 172–173 зв., 287 зв.–288, 397–397 зв., 398 зв.–399, 399 зв.–400, 400–401, 404–404 зв.; там само, спр. 6, арк. 4–4 зв., 58 зв.–59, 140–140 зв., 174 зв.–176, 210–211; там само, спр. 7, арк. 2 зв.–4, 7 зв.–10, 72–73.

³⁴ Звісно, були факти подібних конфліктів і за володарювання Г. Потьомкіна, але, вважаємо, не такі численні. Наприклад, у 1789 р. управляючий смілянським маєтком кн. Потьомкіна пан Сталь відібрав у “гречківських пилипонів” землю по р. Тясмину, що дана була їм за правом кн. Ф. Любомирського від 15 квітня 1782 р. (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 2, спр. 15, арк. 258). Цей же управитель у 1788 – на поч. 1790-х рр. мав претензії до Лютерівки – власності мошенських ченців (*Мариновський Юрій*. Черкаська минувшина. Православні монастирі... С. 116). Також, безперечно, що при зміні смілянського власника (в нашому випадку – Ф. К. Любомирського на Г. О. Потьомкіна) деякі дрібні власники всередині Смілянщини заносили до актових судових книг, для більшої правової ваги й сили, свої документи на володіння, що було типовою загально-правовою практикою. Проте, такі дії могли мати й інший характер – примусовий з боку управителів нового володаря (Г. О. Потьомкіна); наприклад, 17 квітня 1787 р. шляхтич Леон Волинський заніс до актових книг Київського воєводства право від кн. Ф. К. Любомирського від 2 червня 1786 р. на хутір або фільварочек Санжаровський, що був розташований на терені села Санжариха – вже потьомкінського Смілянського ключа (там само, ф. 844, оп. 2, спр. 40, арк. 109 зв.–110). Про мотиви “обляти” ми можемо лише здогадуватися, але Волинські в подальшому не уникнули судових процесів з наступниками світлішого – О. Самойловим і генералом-майором Рейхом (там само, арк. 77 зв., 78 зв., 107–122 зв.).

³⁵ Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 375, арк. 3–6.

³⁶ Там само, спр. 375, арк. 1–71.

³⁷ Там само, спр. 114, арк. 1–145 зв.

³⁸ Висоцький Микола Петрович (12 жовтня 1751 р. – † 24 липня 1827 р.), командир Харківського гусарського полку (з 16.II.1778 по 11.X.1783), флігель-ад’ютант (1785), генерал-майор (у відставці з 1797 р.).

³⁹ Лопухіна Дарія Миколаївна (уроджена Павлова; р. н. невід. – † 13 березня 1830 р.), одружена з бригадиром Федором Андріяновичем Лопухіним.

⁴⁰ Енгельгардт Василь Васильович (1758 – † 12 травня 1828 р., Вільшана), генерал-поручик (1790), дійсний таємний радник, сенатор (1797), 1800 р. звільнений зі служби.

⁴¹ Літта Катерина Василівна (уроджена Енгельгардт; 1761–1829), графиня, статс-дама (з 17. 08. 1786), за першим шлюбом Скавронська*, за другим – Літта**. Від першого шлюбу дочки Катерина та Марія.

* 10 листопада 1781 р. вона обвінчалась у домовій церкві Зимового палацу з камер-юнкером графом Павлом Мартиновичем Скавронським (1757–1794), родичем імператриці Катерини І.

** Юлій Помпейович Літта, граф (1763?–1839); капітан-командор російського військового флоту (1789), контр-адмірал, при Павлі І намісник Мальтійського ордену в Росії, відправлений у відставку 1799 р., з 1810 р. прийня-

тий до служби і призначений членом Державної Ради (1811), обер-камергер, відомий католицький діяч у Росії.

⁴² Голіцина Варвара Василівна (уроджена Енгельгардт; 1752? – 1815), княгиня, одружена з князем Сергієм Федоровичем Голіциним (1748–1810).

⁴³ Браницька Олександра Василівна (уроджена Енгельгардт; 1754 – 15.08.1838), графиня, камер-фрейлина (з 24.09.1777), одружена з польським гетьманом Ф. К. Браницьким (1731–1819).

⁴⁴ Шепелева Надія Василівна (уроджена Енгельгардт; 15.08.1761 – †12.06.1834 р.). У шлюбі двічі: за полковником П.О. Ізмайловим (з 1779), вдруге (з 1783 р.) – за сенатором П. А. Шепелевим (29.VI.1737 – 8.XI.1828).

⁴⁵ Юсупова Тетяна Василівна (уроджена Енгельгардт; 1.I.1769 – 23.V.1841), княгиня, у першому шлюбі (1785–1791) за генерал-поручиком М. С. Потьомкіним († 1791), у другому – (з 1793) за сенатором кн. М. Б. Юсуповим.

⁴⁶ Самойлов Олександр Миколайович (1744 – 1.XI.1814), граф, генерал-поручик, генерал-прокурор (1792), державний скарбничий, дійсний статський радник. Одружений на княгині Катерині Сергіївні Трубецькій.

⁴⁷ Давидова Катерина Миколаївна (уроджена Самойлова; 1750 – 31.X.1825, м. Кам'янка); двічі у шлюбі: за М. С. Раєвським (†1771), вдруге – за Л. В. Давидовим (1743–1801).

⁴⁸ З 1792 по 1795 рр. спадкоємці Потьомкіна, не кваплячись, офіційно зареєстрували усі необхідні документи для законного поділу майна дядьки-небіжчика (ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 344, арк. 169–173). До речі, початковий розподіл смілянського спадку між ними мав досить помітні відмінності від його остаточного варіанту як за конкретними населеними пунктами (або їх частками), так і за загальними територіями, що мали належати кожному “коліну” і конкретному спадкоємцеві (там само, арк. 2 зв.–5а зв.).

⁴⁹ З цього приводу були видані іменні Височайші укази від 20 серпня 1792 і 16 вересня 1793 рр. (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 47, арк. 123–124).

⁵⁰ Тутолмін Тимофій Іванович (1739–1809), генерал-аншеф (1796), правитель Тверського намісництва (з 1777), архангельський та олонецький генерал-губернатор (з 1784), за указом Катерини II від 30 червня 1793 р. був призначений генерал-губернатором Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній, подільський (з 1796) і московський генерал-губернатор (1806–1809).

⁵¹ Держархів Черкаської області, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 388.

⁵² Там само, ф. 835, оп. 1, спр. 45, арк. 569. Є. Г. Тьомкіна (12/13.07.1775 – ?), дочка Г. Потьомкіна і Катерини II, виховувалась у Санкт-Петербурзі під опікуванням О. М. Самойлова, з 1794 р. у шлюбі з І. Х. Калагеоргієм, херсонським, а потім катеринославським губернатором (*Алексеева Т. В.* Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18–19 веков. – М., 1975. – С. 184, 351).

⁵³ У квітні 1797 р. за резолюцією Московського надвального суду стався розділ “третини” Смілянщини між Енгельгардтами (22-го – їх “допрос”, а 24-го – судова “резолюція” з видачею довідкової копії), а вже 19 березня 1798 р. ця резолюція була занесена (“явленная”) до актів Васильківського повітового суду, і згідно з цим розпочався офіційний розподіл їхнього спадку (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 114, арк. 1). Надія Шепелева,

як свою власність, отримала Кирилівський і Кумейківський маєтки, і в травні 1799 р. Кирилівське володіння було обмежене землеміром П. Зиковим (там само, спр. 210, арк. 102–159 зв.), а Кумейківське – 14 січня 1798 р. на певних умовах передавалося рідному братові Василю Енгельгардту (там само, спр. 254, арк. 29–29 зв.; ф. 844, оп. 1, спр. 12, арк. 62–62зв.). У 1797 р. був складений детальний опис населених пунктів Черкаського повіту, в тому числі й тих, які належали кожному зі спадкоємців Потьомкіна на цьому терені (*Мариновський Юрій*. Черкаська минувшина // Документи і матеріали з історії Черкащини. – Черкаси, 2001. – С. 10–14). Також була описана Кам'янська частка К. Давидової (Держархів Черкаської області, ф. 420, оп. 1, спр. 1, арк. 1–34. 1797–1804 рр.), і тоді ж проведений і добровільний розділ “третини” М. Висоцького і Д. Лопухіної, тобто їх Злотопільського і Шполянського маєтків (Держархів Черкаської області, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 389–389 зв.), хоча миролюбна угода між ними про припинення спірної справи про Шполянський маєток була підписана ще 21 грудня 1795 р. (там само, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 121.). Серед цих спадкоємців О. Самойлов, К. Давидова, М. Висоцький і Д. Лопухіна із Смілянських маєтностей Г. Потьомкіна отримали шосту частину кожен, а решта – вісімнадцяту (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 22, арк. 576).

⁵⁴ Як приклад, деякі миролюбні угоди поміж спадкоємцями Потьомкіна на Смілянщині: 1. Миролюбна угода між М. Висоцьким і Д. Лопухіною про припинення спірної справи про Шполянський маєток була підписана ще 21 грудня 1795 р., а явлена в акти Черкаського повітового земського суду 19 листопада 1804 р. (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 121). 2. Рішення про остаточний розділ спірних територій між В. Енгельгардтом, кн. Т. Юсуповою, графами Браницькими і Літта підписане 17 листопада 1804 р., а явлено в судові акти 7 січня 1805 р. (там само, арк. 122 зв.). 3. Вирішення спірних питань поміж спадкоємцями Потьомкіна 3 квітня 1805 р., явлено 30 травня т. р. (там само, арк. 127). 4. Мiroва угода між графами Самойловими, Браницькими і Давидовою про припинення усіх спорів щодо спадку Потьомкіна 25 червня 1805 р., явлено 6 липня т. р. (там само, арк. 129 зв.). Але ще довго між ними продовжувались конфлікти щодо спірних ґрунтів – землі, лісів тощо: там само, ф. 832, оп. 1, спр. 32, арк. 94 зв.–100 (між Голіциними і Браницькими про визначення границь Мошенського і Городищенського маєтків. 1809 р.); там само, арк. 143–145 зв. (між Браницькими і Енгельгардтами про розмежування лісів Городищенського і Вільшанського володінь. 1809 р.); там само, спр. 34, арк. 6 зв.–7зв. (між Енгельгардтами і Літта про вирубку лісів. 1810 р.).

⁵⁵ Див. прим. № 5.

⁵⁶ Див. прим. № 26–32. Наприклад: судова тяжба між дідичкою Мошен кн. Варварою Голіциною з вельможним Томашем Мошинським за несплату останнім чиншу за двір і землю в містечку і за інші шкоди, але суду було представлено право від попереднього власника мошенського ключа Ігнасія Моравського Петру Мошинському і його спадкоємцям на згадане володіння від 24 січня 1784 р. (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 36, арк. 63 зв.–64 зв. 1815 р.). Очевидно, типовими були конфлікти спадкоємців Потьомкіна (як і інших смілянських власників) з власниками з інших регіонів за людський ресурс, тобто переманювання на свої землі нових слобідчан: у 1809 році заведена судова справа між удовою вельможною Мартою Платковською, власницею добр містечка Домонтова, сіл Дмитрівки, Матвіївки і хуторів Глебового і Провала Золотоніського повіту, з Давидовою

і Висоцьким за її збіглих людей разом із сім'ями і майном до сіл Лебедина, Журавки і Болтишки (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 32, арк. 153–153 зв.); подібний позов був і до Северина Потоцького у 1812 р. про нову слободу поблизу його с. Калинова, яку осадила сім'я Панасенків із с. Rogozni, що прийшли на Смілянщину “на заробітки збіжжя” (там само, спр. 35, арк. 6 зв.–9 зв.).

⁵⁷ У 1811 р. до Черкаського повітового суду була занесена справа між Северином Потоцьким і Олександром Самойловим про збройний напад групи козаків, побережників і лісничого на ґрунти, сіножаті і ліс сіл Теклиної, Буди-Орловецької і Орловця, що належали С. Потоцькому (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 34, арк. 73–74).

⁵⁸ Незважаючи на те, що за рішенням підкоморського суду від 4 листопада 1799 р. було зроблене відмежування (“обвод”) Звенигородського староства від земель граничних маєтків, спір між спадкоємцями Потьомкіна і Звенигородським староством за різні ґрунти в подальшому продовжувався. Наприклад, конфлікт Тарасівської економії графів Браницьких за землі лісної дачі “Богачівський Яр” (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 667, арк. 1–9), Калигірською економією Лопухіних за самоправне орання старостинських земель в селах Вербовцях і Каєтанівці, і такий самий спір за землю і лісові угіддя між селищами Лисича Балка і Петриківка (там само, спр. 160, арк. 5, 7, 37–38, 43–43 зв., 112, 134 зв.–135; там само, спр. 319, арк. 1, 26); подібне про невизначені кордони між поміщицьким селищем Павлівкою і казенними Богачівкою, Михайлівкою і Гудзівкою (там само, спр. 319, арк. 19).

№ 1

**1787 року, січня 2. – Договір про продаж дідизного володіння
Смілянщини Ксаверієм Францішком Любомирським
Григорію Олександровичу Потьомкіну-Таврійському
(засвідчений випис із земських книг Черкаського повіту
від 18 жовтня 1807 р. за № 38-м)**

*За указом його імператорської величності
Випис з книг земських Черкаського повітового суду
Київської губернії від 18 жовтня 1807 року за № 38-м*

У Черкаському земському повітовому суді переді мною, писарем повітовим Мацеєм Каспром Остоя-Ходарківським, постаючи особисто, колезький реєстратор вельможний Микола Булгак подав контракт між генерал-майором військ російських найяснішим князем Ксаверієм Любомирським¹ і фельдмаршалом і різних орденів кавалером світлішим князем Потьомкіним², писаний польською, на двох паперових аркушах, ціною за сім з половиною грошей, про продаж Смілянської волості з приналежностями, з підписами найяснішого князя Любомирського і уповноваженого пана фельдмаршала світлішого князя Потьомкіна, а також трьох свідків і п'ятьма печатями, на сургучі червоному скріплений, київськими гродськими актами підтверджений, для внесення до книг земських Черкаського повітового суду такими словами:

Між найяснішим князем Францішком Ксаверієм Любомирським, графом на Вишничу і Ярославі, генерал-майором військ російських, кавалером ордену св. Анни, сином подружжя – колишнього воєводи київського найяснішого князя Станіслава, графа на Вишничу і Ярославі, і Гонорати Людвіки з Посеїв Любомирських³, і від імені найяснішої Теофілії з Ржевуських княгині Любомирської⁴, генералової, дружини своєї і дочки померлих ясновельможних Станіслава Фердинанда, хорунжого Великого князівства Литовського, і Катерини з князів Радзивіллів Ржевуських⁵, з запорукою вірного дотримання цього акта – з одного, і світлішим князем Григорієм Потьомкіним, генерал-фельдмаршалом армії російської, регулярної і іррегулярної кавалерії, Чорноморського флоту і багатьох інших сухопутних і морських сил, генеральним комендантом Російської імперії, президентом Військової колегії, Катеринопільським і Таврійським генерал-губернатором, Її милості найсвітлішої Імператриці генерал-ад'ютантом, дійсним камергером, генерал-інспектором російської армії, лейб-гвардії Преображенського полку підполковником, корпусу кавалергардів і Катеринопільського кірасирського полку шефом, головним директором департаменту амуніції, кавалером російських орденів святого Андрія, святого Олександра Невського, військових – святого Георгія і святого Володимира, королівських Великих хрестів: прусського – Чорного Орла, датського – Слона, шведського – Серафимів, польських – Білого Орла і святого Станіслава, Великого герцогства Голштинського – святої Анни кавалером, через вельможного Тадеуша Бжозовського, колезького асесора⁶, спеціальним повноваженням, від 13 грудня 1786 року в Кременчуці за власноручним підписом і особистій печаті того же світлішого князя і фельдмаршала і з власними підписами свідків даним, актами судовими земськими 2-го департаменту Катеринославського намісництва визнаним, а 30 січня 1787 року до київського гродського суду внесеним, закріплюючи його повноваженням, – з іншого боку, сталася нинішня відступна угода на продаж вищевказаних добр таким чином:

“Я, генерал-майор військ російських, найясніший князь Францішек Ксаверій Любомирський, будучи вільним, згідно чинних законів польських, управляти, розпоряджатись, продати, дати, дарувати свої і своєї дружини добра і для найліпшої для себе і своєї дружини користі, з метою уладнання справ і сплачення боргів батьківських, які обтяжували як його, так і дружини своєї добра, замислив і вирішив володіння дідизні, як свої, так і дружини своєї продати і довічно уступити. Тому, домовившись з вищезгаданим паном фельдмаршалом і світлішим князем Григорієм Потьомкіним, різних орденів кавалером, ціною за суму у два мільйони срібних рублів, викарбуваних за самодержавства нині пануючої Імператриці, добра, як свої під назвою “волося Смілянська”, тобто Мліївська спадщина, яка дісталася йому за довічним розподілом 1776 року між ним і братами його рідними – романівським старостою князем Йозефом⁷, нинішнім київським каштеляном князем Олександром⁸ і генерал-майором військ коронних князем Михайлом⁹ Любомирськими, а також ключі Смілянський, Жаботинський, Ротмистрівка і Недзянове й інші – від генерал-майора військ коронних князя Михайла Любомирського із спадщини, що дісталася йому за поділом, Оситняжку й інші – від ясновельможного Попеля, каштеляна львівського, і його дружини¹⁰, нарешті, село Юзефівку – від

вельможного Пілавського, підстарости гродського новогрудівського, – після поділу куплені, а також і добра ключ Межирицький – за поділом, що відбувся між спадкоємцями ясновельможного подружжя – хорунжого Великого князівства Литовського Станіслава Фердинанда і Катерини з князів Радзивіллів Ржевуських, і який перейшов на спадщину найяснішої княгині Теофілії з Ржевуських Любомирській, дружини своєї, з боргами, на ту власність записаними; всі вищеписані добра економічно розподіляються на сім ключів, які складаються з містечок і сіл, а саме: ключ Смілянський – міста Сміли або Тясмину і сіл Княжої або Гречківки, Тенетинки, Залевок, Удодівки, Сунок, Бузуківця, Голов'ятина, Гуляйгорода, Солопівки¹¹, Чубівки, Плескачівки, Жаботина, Прус, Райгородка, Ярового, Копіївки, Лозанівки, Смілянки, Ковалихи, Попівки, Санжарихи, Ротмистрівки, Костянтінова; Шполянський ключ – містечка Шполи, села Мар'янівки, хутора Півнева, Пастирського, Великого Ташлика, Самгородка, Куцівки, Матусова, Станіславчика, Сингаївки, Надточайки, Сухого Ташлика, Терешок, Іскренного, Васильківа, Скотаревого, Капустиного, Ступичного, Мокрої Калигірки, Ярошівки, Єлизаветки, Сухої Калигірки, Поточку, Кобилянки, Рушківки, Петрівки, Золінки, Соколівки, Ромейківки, Каєтанівки, Любомирки, Вікніного, Романівки, Киселівки, Стецівки, хутора Іскреного, Макіївки, Буди-Макіївської; Туріянський ключ – містечка Турії, [сіл] Миколаївки, Тишківки, Скопіївки, Капітанівки, Писарівки, Оситняжки, Уляниного, Надзьонового або Рейментарівки, Кам'яновати, Юзефівки, містечка Гуляйполе, Межигірки, Лип'янки, Нечаївки, Маслового з Нестерівкою, Кароліни, Листопадового з Краснянкою, Янопіля, Рубаного Моста, Щербаківки, Андриківки, Винопиля, Витозівки, Веселого Кута, Ігнатівки, Глиняної Балки, Ярославки, Антонівки, Коритиної Балки, Соболівки, Кавунівки, Товмача, Водяного, Михайлівки, Лебедина, Журавки і хутора Синявського; Вільшанський ключ – містечка Вільшани, сіл Петрики, Сегединців, Гнильця, Пединівки, Моринець, Кирилівки, Товстої, Зеленої Діброви, В'язівка, Воронівки, Топільного, Лозоватки, Кам'яноватки, Княжої, Чичиркозівки, Козацької Долини, Павлівки, Тарасівки, Майданівки, Будищ; Городиський ключ – містечка Городище, сіл Мліїва, Валяви, Деренківця, Орловця, Завадівки, Черепина, Вербівки, Свинарки, Буртів, Калинового, Мельниківки, Хлистунівки, Ксаверового, Журавки, Носачова, Теклиного, Ольхівчика, Мирополя, Старосілля, Смоляної Буди, Буди-Орловецької; Радиванівський ключ – містечка Кам'янки, сіл Юрчихи, Тимошівки, Несватового, Бірок, Івангорода, Омельгорода, Проскурівки, Болтишки, Голікового, Еразмівки, Кримок, Бандурового, Ясиноватки, Шпаківки, Ставидел, Красноселиці, Баландиноного, Буртів, Коханівки, Радиванівки, Березівки, Телепиного, Вербівки, Лебедівки, Ревівки, Плякового, Ребедайлихи, Стримівки; Межирицький ключ – містечка Межирича, сіл Воробіївки, Кононця, Хмільного, Луки, Пекарів, Бабичів, Попівки, Буди, Білозір'я, Кумейок, Гути, Кумейок, що звуться Новими, з підданими обох статей, господарством зайнятими і там проживаючими, сусідами, підсусідками, які мешкають у хатах або в землянках, так і тими, що у країні польській чи за її межами перебувають і протиправно від ґрунтів смілянських відірваних, з повним правом їх витребування за законом чи мировою угодою, виключаючи з даного контракту слободу, що мені належить на кордоні російському, у Катеринославському намісництві розташовану¹², і підданих, які до цього [часу] до інших моїх

володінь збігли, нарешті, зо всім тим, що у Смілянській волості до володіння мого належить, нічого не виключаючи, з дворами, фільварками, стодолами, токами, броварнями, мурованими і дерев'яними, цегельнями, вапнярнями, майданами, селітряними фабриками, які на терені тих добр знаходяться, з всілякими матеріалами, для будівництва підготовленими, з полями орними і неорними, з посівами, на скарб мій зробленими, сіножатями – степовими, лісовими і береговими або болотними, з пущею, всілякими лісами і гаями, городами овочевими і хмельовими, чагарниками, вигодами, з ріками, річками, ставами, з їх спустами і риболовлями, з млинами і з них мірчуком, з озерами, з тартаком, з сукновальнями, слободами і осілими в них людьми, що ввійшли до продажу, крім тих, хто за судовими процесами до віддачі належить, з правом повернення [тих], які розійшлися через утиски посесорів, разом з їх майном, чиншами, осипами і данинами, з усілякими повинностями, з броварами, пропінаційними, млиновими й іншими орендами, з лісовими угіддями, коротше, з усіма доходами, що складають прибуток підданих і тих, хто вільно мешкають, з привілеями на ярмарки¹³ і правом Магдебурзьким містечку Смілі¹⁴, милістю найясніших королів польських наданими, з повною силою тих пожалувань, а також презентування парохів, словом, нічого з тих добр, як у своєму дійсному володінні, так і під заклад даними, чи в пожиттєвому або тимчасовому праві перебуваючими, до часу закінчення їх терміну, і по його закінченні – з можливістю скасування таких прав, крім заставників, яких його милість князь Ксаверій у визначені контрактами терміни, чи раніш, за умовами у будь-який час бере обов'язок викупити, – вищеназваному фельдмаршалу і кавалерові різних орденів, світлішому князеві Григорію Потьомкіну, його нащадкам і спадкоємцям, із запорукою поділу, що відбувся між братами моїми, і теж стосується добр ключа Межирицького, – з гарантією їх світлостей князів Радзивіллів, наступників князів Вишневецьких, з дому яких ці добра вийшли, і, нарешті, продані добра [забезпечую] всією своєю наявною власністю і всіма сумами, де б вони не знаходились, за чинними польськими земськими правами даю, дарую і навечно відмовляюся, і до тих добр дідизних допускаю і введенню у власність ані сам особисто, ані через уповноважену особу забороняти і перешкоджати не повинен; і взагалі від всіляких перешкод правних, від будь-кого на згадані добра дідизні виникнути можливих, я оберігати, заступатися і у відповідних судових процесах захищати зобов'язуюсь; надані будь-кому всілякі тимчасові права мають за умовами виконуватись без жодних судових позовів і претензій, що й забезпечую, крім якоїсь заборгованості або ґрунтових претензій, які раніше виникли, і виправлення дозволеними виявилися, а оскільки за час свого володарювання за законом мав волю розпоряджатись підданими і прибутками, які з них стягував, то застерігаю, що під жодним приводом від підданих і євреїв претензії не можуть бути пред'явлені і братися до уваги. А стосовно претензій, що можуть виникнути від підданих проти орендарів щодо повернення їх ґрунтів за судовим позовом, то це має забезпечуватися його світлістю князем Потьомкіним. Усілякі володільчі і межові документи, які цих добр стосуються, за описом та інвентарі, для продажу складені, обіцяю віддати не пізніше, як через півроку. Запродажний запис і квитанцію повної виплати зазначеної суми за вищеназвані добра перед

актами гродськими київськими у Житомирі явити і засвідчити зобов'язуюсь 28 лютого 1787 року.

Окрім того, найясніший князь Ксаверій Любомирський, генерал-майор військ російських, отриману суму за продані добра всіма своїми володіннями і капіталами, як в країні польській, так і в державі російській існуючих чи маючих бути набутими, забезпечити зобов'язується.

Цей контракт довічної відмови, і в ньому описані пункти обидві сторони з нащадками і спадкоємцями своїми дотримуватися мають і повинні виконувати під опасанням стягнення збитків, окрім засвідченої присяги оціненими, і штрафів, за конституцією 1768 року визначеними, а випадки протиріч у будь-якому з пунктів мають розглядатись у всякому суді чи відповідній установі, чому крайній термін самим собі, нащадкам і спадкоємцям своїм призначається.

А для повної сили і ваги нинішній запродажний контракт власноручними підписами і особистими печатями при свідках затвердили.

Відбувалося в Смілі 2 січня 1787 року.

Францішек Ксаверій князь Любомирський,
генерал-майор військ російських
Тадеуш Бржозовський, спеціальний
уповноважений світлішого князя
і фельдмаршала Потьомкіна

Для підписання цього контракту довічної відмови від добр Смілянської волості і Межирицького ключа між найяснішим князем Ксаверієм Любомирським, генерал-майором військ російських і кавалером ордена святої Анни, з одного, і світлішим князем Священної Римської імперії Григорієм Потьомкіним, фельдмаршалом військ російських і кавалером різних орденів, з другого боку укладеного, від сторін, у ньому визначених, запрошений для свідчення і підписуюся:

приятель Станіслав Домашевський

Для підписання цього контракту довічної відмови від добр Смілянської волості і Межирицького ключа між найяснішим князем Ксаверієм Любомирським, генерал-майором військ російських і кавалером ордена святої Анни, з одного, і світлішим князем Священної Римської імперії Григорієм Потьомкіним, фельдмаршалом військ російських і кавалером різних орденів, з другого боку укладеного, від сторін, у ньому визначених, запрошений для свідчення і підписуюся:

приятель Станіслав Міхаловський

Для підписання цього контракту довічної відмови від добр Смілянської волості і Межирицького ключа між найяснішим князем Ксаверієм Любомирським, генералом військ російських, і світлішим князем Потьомкіним, фельдмаршалом військ російських, укладеного, підписуюся:

приятель Миколай Поляновський

Року тисяча сімсот вісімдесят сьомого, дня двадцять восьмого лютого цей запродажний контракт, між сторонами в ньому визначеними і ними підтверджений, до Київського гродського суду внесений, про що й засвідчую:

Агатон Герліч О: R: ... Київський військовий генерал.

Цей контракт, слово в слово як у собі містить, до книг земських повітових внесений, з яких і цей випис із печаттю земською повітовою виданий,

писаний у повітовому Його імператорської величності місті Черкасах. З актами згідно, засвідчую: виконуючий обов'язки писаря віце-реєнт Черкаського земського повітового суду Теодор Яблонський.

Звірив з актами Якуб Жуковицький**.

Державний архів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 114, арк. 5–5 зв., 8. Засвідчена копія. Рукопис, чорнила. Переклад з польської.

* Назви населених пунктів наводяться відповідно до наявного документа, а не за сьогоденнішим їх написанням.

¹ Любомирський Францішек Ксаверій, гербу Шренява (1747–1819. Дубровна), староста секлеховський, генерал військ російських. Докладніше див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T. XVIII/1. – Zeszyt 76. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 32–33.*

² Потьомкін-Таврійський Григорій Олександрович (1739–1791), світліший князь, генерал-фельдмаршал (1784), значний російський державний і військовий діяч; титулатуру, посади і нагороди див. у док. № 1 і: *Эйдельман Н. Я. Письма Екатерины II Г. А. Потемкину // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 123, 124, 129, 130–131, 132, 134; там само. – № 8. – С. 114–115, 123; там само. – № 12. – С. 108, 109, 115; Лопатин В. С. Потемкин и Суворов. – М., 1992. – С. 13, 23, 31, 33, 34, 41, 67, 79, 95, 103, 104, 160.*

³ Любомирський Станіслав, гербу Шренява (1704 – 19. 07. 1793. Варшава), підстолий коронний (1738–1764), воєвода брацлавський (15. 12. 1764), потім – київський (з 29.10.1772–1785). Нагороджений орденом Білого Орла (1744), св. Станіслава (1766). З 1740 р. одружений з Людвігою Гоноратою з Посеїв (померла бл. 1786 р.). Залишив дітей: дочку Людвіку (за Юзефом Макаром Потоцьким, старостою галицьким) і чотирьох синів: Ксаверія, Йозефа, Олександра, Міхала. В 1776 р. стався остаточний поділ його маєтностей між чотирьох його синів. Докладно див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T. XVIII/1. – Zeszyt 76. – S. 50–53.*

⁴ Див. прим. № 4.

⁵ Ржевуський Станіслав Фердинад, герб Кривда (1737–16.06.1786 р. Погребище), посол сейму, староста хелмський, хорунжий Великий литовський, конфедерат барський, генерал-лейтенант, кавалер ордену Білого Орла (1760 р.), св. Станіслава. Був найстаршим сином Вацлава, гетьмана польного, каштеляна краківського, і Анни з Любомирських. По смерті стрия Северина (10.11.1755), воєводи волинського, отримав ротмістрство хоругви панцерної коронної. Того ж року подорожував Австрією, Валахією і Францією; служив в австрійській армії до 1757 р. 13.06.1758 р. одружився з молодшою дочкою воєводи віленського і гетьмана великого литовського Міхала Казимира Радзивілла Катериною Кароліною (1740–1778). Його дружині належали добра українські. По смерті Яна Казимира 24.09.1759р. отримав посаду підстоля литовського. 30.V.1760 р. отримав диплом хорунжого великого литовського. Від Катерини Кароліни сини: Адам і Северин, доньки: Францішка, Анна (1761–1800) і Теофіла (1762–1831), була дружиною Ксаверія Любомирського. Докладніше див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T. XXXIV/1. – Zeszyt 140. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. – S. 159–163.*

⁶ Тадеуш Бржозовський, підполковник військ російських, власник м. Ржищева, с. Олександрівки з Тадеушівкою (Чигиринського повіту), що, як свою

власність, йому подарував Г. Потьомкін, очевидно, за допомогу в придбанні Смілянщини; див. прим. № 24.

⁷ Любомирський Юзеф, князь, гербу Шренява (1751 – липень 1817 р. м. Рівне), староста романівський, каштелян київський, генерал-майор військ коронних (1792), генерал-лейтенант військ російських (з 1793 р.). 1776 р. пошлюбив Людвіку з Сосновських. У половині 1790 р. отримав від свого брата Олександра київське каштелянство. Належав до масонів. Нагороджений орденами. Мав синів Генріха і Фредерика (ще двоє у дитинстві померли). Докладніше див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. Т. XVIII/1. – *Zeszyt 76*. – S. 27–28.

⁸ Любомирський Олександр, князь, гербу Шренява (†1808), каштелян київський (1785 – 1790) і генерал військ французьких (*Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. Т. XVIII/1. – *Zeszyt 76*. – S. 50–53).

⁹ Любомирський Міхал, князь, гербу Шренява (1752–1825), генерал військ коронних (з 23.11.1785 – генерал-майор, 29.04.1790 – генерал-лейтенант). Масон. Добрий господар у своїх маєтках на Волині. *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. Т. XVIII/1. – *Zeszyt 76*. – S. 38–40.

¹⁰ Попель (Popiel Dumicz) Йозеф, герб Sulima (бл. 1730 – бл.1800), сенатор коронний, каштелян львівський (19.05.1777–1786), учасник тарговицької конфедерації і секретар конфедерації коронної (з 6.08.1792). Одружений на Е. Ледахівській, мав дітей: Ксаверій (ур. 1770) і Магдалена (*Polski słownik biograficzny*. – Т. XXVII/3. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. – S. 557–558).

¹¹ Вірогідно, це с. Солонівка.

¹² Вважаємо, що Потьомкін, в подальшому, між 1787 і 1791 рр., викупив і ті володіння Ф. К. Любомирського на Смілянщині, що залишалися на цієї території, в тому числі згадану слободу. Щодо назви, то є всі підстави атрибуувати її з декількома поселеннями, вочевидь це може бути і “Раслева” на кордоні з Новоросією (відмічено мапою Тизенгаузена), надалі цей населений пункт перейшов до Злотопільського володіння М. Висоцького як “хутір Разлив” (Держархів Черкаської області, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 389).

¹³ Наприклад, ярмарок у м. Кам’янка діяв на праві від 11 березня 1771 р. (такий документ явлений в акти Черкаського повітового суду 23 липня 1799 р.), а ярмарок в с. Жаботин отримав привілей від польського короля Станіслава Августа 11 травня 1771 р. (внесено до актів того ж суду 31 грудня 1800 р.) (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 33 зв., 62).

¹⁴ Містечко Сміла, що належала князям Любомирським, Магдебурзьке право отримала за грамотою короля Станіслава Августа від 11 березня 1773 р. (Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов – Ч. V. – Т.1. – К., 1869. – С. 426–428).

** До польськомовного документа був доданий і його переклад російською (Там само, ф. 661, оп. 1, спр. 114, арк. 6–7зв.).

№ 2

**Року 1795, вересня 13. – Звернення спадкоємців
Г. О. Потьомкіна-Таврійського до імператриці Катерини II
про Височайше затвердження миролюбної угоди поміж ними
відносно розподілу Смілянського мастку зі всіма змінами**

Подано 13 Сентября 1795 года № 337
Слушано Сентября 13 числа 1795 года

*Всепресветлейшая Державнейшая Великая Государыня
Императрица Екатерина Алексеевна, Самодержица всероссийская,
Государыня всемилостивейшая!*

Просят: Действительный статский Советник, Генерал Прокурор и Кавалер Граф Александр Николаев сын Самойлов; Генерал Майора Льва Денисова сына Давыдова жена его Катерина Николаева дочь; Генерал Порутчик и Кавалер Василий Васильев сын Энгельгард; Штатс Дама и кавалер Графиня Александра Васильева дочь Браницкая; Генерал Порутчика и Кавалера Князя Сергия Федорова сына Голицына, жена княгиня Варвара Васильева дочь; Генерал Порутчика и Кавалера Петра Амплеева сына Шепелева жена Надежда Васильева дочь; Штатс Дама Графиня Катерина Васильева дочь Скавронская; Тайного Советника, Сенатора и Кавалера Князя Николая Борисова сына Юсупова жена Татьяна Васильева дочь; Генерал Майор и Кавалер Николай Петров сын Высоцкий; Бригадира Федора Андреянова сына Лопухина жена Дарья Николаева дочь; а о чем наше прошение, тому следуют пункты:

1

Во исполнение высочайшего вашего Императорского величества в 7^и день февраля прошлого 1794го года соизволения, Правительствующего Сената 3^и Департамент получив принадлежащие до раздела бумаги, на основании законов разрешил споры, и между прочего определил имение Смилу после покойного дяди нашего, Генерала Фельдмаршала и Кавалера Князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, состоящее ныне в Вознесенском Наместничестве, нам доставшееся, разделить по колению на три части, и о решительном распределении сего имения на части и о введении каждого из сонаследников во владение, предписал Генерал Губернатору новоприобретенных губерний Генерал Аншефу, Сенатору и Кавалеру Тимофею Ивановичу Тутолмину указом, который с своей стороны поручил сие выполнить по состоянию тогда в Брацлавской Губернии того недвижимого имения тамошнему Земскому суду; Суд, исполняя предписание, на основании польских узаконений, прибыл прошлого 1794го года Июня 28го числа в имение Смилу, по показанным чрез управителей в инвентарях доходам разделил первоначально на три колленно части, и назначив Смялянскую часть мне, Графу Самойлову, с сестрою; Городискую мне, Высоцкому, с племянницею, а Злотопольскую мне, Энгельгарду, с сестрами, распределил оныя на лица в племенах, и кто желал принял, те все введены во владение, равномерно и наличныя деньги, в сборе с доходов находившиися, так же разделил; после сего оный суд, во вторичный выезд того ж года Ноября 6го дня в имение Смилу, рассматривал как денежныя, так и хлебныя счета и под разным названием реманенты, оныя по пропорции частей уравнивал, скот и инструменты оценил, а хлеб в зерне и

немолоченый в снопах по частях разделил, и вышписанных чисел учинил два определения.

2

Таковыми Брацлавского Земского Суда положениями я, Василий Энгельгард, с сестрами моими, будучи недовольны, изъявили сие поданным Правительствующему Сенату прошением; но по оному решения еще не последовало.

3

А ныне мы, поговоря меж себя полюбовно, положили учиненное Брацлавским Земским судом имения Смилы со всеми в определениях значущимись очистками, расчетами и доплатами, на три части разделение утвердить во всей силе и утверждаем, с таковою при том приметкою: 1° Назначенные в разделе мне, Николаю Высоцкому, с племянницею моею Дарьею Лопухиною части, в таком точно состоянии как они нам по расделу получены без всякого изъятия со всеми принадлежащими к ним правами и преимуществами, означенными в определениях Брацлавского Земского Суда, уступаем в вечное и потомственное владение Генерал Порутчику и Кавалеру Василию Энгельгарду с Сестрами его; а я, Василий Энгельгард, с Сестрами моими взамен того отдаем ему, Высоцкому, с племянницею его, то, что мне с Сестрами моими изо всего имения на третью часть определено без всякого изъятия со всеми к ней правами и преимуществами, означенными в Определениях Брацлавского Земского Суда и в таком точно состоянии как оне были при отделе вышписанным Судом. 2° Поелику же переменя части, наш дом Энгельгардов получить должен часть, назначенную Судом дому Высоцкого с племянницею, с таким количеством крестьян, сколько оных при разделе было по инвентарям, равномерно взамен того, и я, Высоцкий, с племянницею должен получить часть дому Энгельгардов, Судом назначенную, в таком же состоянии; а по тому буде бы по разделе в которой части крестьян, значущих в инвентарях побегам, или другими случаями убыло, в таком случае часть части по пропорции доходу в тех же инвентарях, с оных душ показанного, положенную судом ценою заплатить должна по условию, которое между нами в особом обязательстве постановлено, кроме земли, которая по тамошнему обыкновению и цене исключена быть имеет, а как за бежавших и убылых часть части заплатить обязана положенною ценою, то отысканные и явившиеся из убылых должны уже принадлежать той части, которая за них заплатит. 3° Понеже при перемене частей миролюбно согласились, что доходы 1794го года по 5^е апреля 1795 года с части мне, Высоцкому, с племянницею моею, Судом назначенной, принадлежать мне и племяннице моей, а с части, тем же судом назначенной нашему дому Энгельгардов принадлежат нам, то буде есть в которой из сих частей недоимки, то часть части за крестьян, в инвентарях написанных, отвечать должна; с прочих же жителей, по контрактам доход приносящих, каждый отыскивать должен. 4° Издержки на заведение и построение в части, назначенной Судом Дому Высоцкого с племянницею, по свидетельствовании на месте, оценке и по расчету, наш дом Энгельгардов заплатить деньгами должен ему, Высоцкому, и племяннице его, а взаимно есть ли есть подобные издержки в части, назначенной дому Энгельгардов, я, Высоцкий, с племянницею тоже учинить долженствуем. 5° За взятых из числа показанных в инвентарях крестьян мальчиков и девочек в двор из части,

Судом определенной мне, Высоцкому, до семидесяти персон, я, Высоцкий, с племянницею, за каждого мальчика по сту рублей, а за девочку по пятидесяти рублей заплатить дому Энгельгардов должен и мое, Энгельгарда, с Сестрами миролюбное положение, расчеты и взаимная уплата, должны быть при нас самих, или от нас уполномоченных, нижним Земским Судом, до которого ведомство сие принадлежит, исполнены в течение непременно шести месяцев. 6^о Определенные же части мне, Графу Самойлову, с Сестрою остаются в своей силе по определению Брацлавского Земского Суда без малейшей перемены, равно по постановлению того суда всякие дела в обеспечение каждого части и всякие иски очисчать, законное и справедливое доставлять удовлетворение нам, всем наследникам, обще, остается в своей же силе без малейшей перемены, и сим кончатся между нами и наследниками нашими на все будущие времена в разделе имения и росписания частей, всякого рода неудовольствия и впредь нам и наследникам нашим ни о какой оно перемене ни под каким видом нигде не просить. Касательно ж до принадлежащих на помянутое имение крепостей, как оно имение было все единого владения, то по сему сопряжению и крепостное право на все было одно; почему ныне всем касательным до сего имения крепостям и всякого рода сделкам хранится в архиве, учрежденном при местечке Смиле; с крепостей же и всякого рода документов, до сего имения касающихся, дать списать ныне ж копии засвидетельствованные, дабы оне в судебных правительствах за вероятные приняты быть могли; и сим положением все мы остаемся довольны, а посему и просим, дабы высочайшим Вашего Императорского Величества указом повелено было сие наше по полюбовному условию прошение и данные нам от не находящихся налицо сонаследников доверенности Правительствующего Сената в 3^и департамент принять, и учиненное Брацлавским Земским Судом имение Смилы, ныне в Вознесенском Наместничестве лежащее, относительно разпределения и расчетов по Экономии сказанной Смелянского имения, полагая на каждой дом на три части разделение, в декретах прошлого 1794го года Июня 28го и Ноября 6го чисел определенное, с значущимися в сем прошении переменою частей и условиями утвердить во всей силе, и к исполнению куда следует послать указы, и во всем поступать как законы и указы вашего императорского величества повелевают.

Всемиловейшая государыня! Просим вашего императорского величества о сем нашем прошении решение учинить.

Действительный Тайный советник, Генерал Порутчик и Кавалер Василий Васильев сын Энгельгард руку приложил*.

Штатс дама и кавалер, Александра Васильева дочь графиня Браницкая за себя и по доверенности сестер моих Генерал Поручетцы Княгини Варвары Васильевой дочери Голицыной и Генерал Поручетцы Надежды Васильевой дочери Шепелевой руку приложила.

Татьяна Васильева дочь, княгиня Есупова руку приложила.

Генерал маиор и Кавалер Николай Петров Высоцкой за себя и по доверенности племянницы моей бригадириши Дарьи Николаевны дочери Лопухиной руку приложил.

Генерал прокурор и кавалер Граф Александр Николаев сын Самойлов за сим и по доверенности сестры моей Генерал Маиориши Катерины Николаевны Давыдовой руку приложил.*

Штатс Дама Катерина Васильева дочь, Графиня Скавронская, руку приложила.

Сентября ...** дня 1795 года, к поданию надлежит Правительствующего Сената в 3^й департамент. Прошение писал Кавалерской Думы военного Ордена Святого великомученика и Победоносца Георгия Генеральный Писарь Сержантского Чина Николай Иванов сын Селиверстов.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 486, оп. 1, спр. 344, арк. 165–168. Оригінал. Рукопис, чорнила.

* Для зручності поаркушні підписи спадкоємців розташовано в кінці тексту.

** Цифрове позначення дати відсутнє.

№ 3

**Року 1796, 12 листопада – 23 грудня. – Висновки комісії,
утвореної імператором Павлом I, у справі стосовно
фінансово-майнових взаємовідносин між спадкоємцями
Г. О. Потьомкіна-Таврійського і Ксаверієм Любомирським
щодо продажу останнім Смілянського маєтку**

В Правительствующий Сенат

От действительного тайного советника
Графа Завадовского, генерал порутчика Попова
и тайного советника Жукова

Представление

По высочайшему Его Императорского Величества Именному Указу от 12 дня ноября сего 1796-го года рассматривали мы дело между наследниками покойного Генерала фельдмаршала князя Потемкина Таврического и генерал порутчиком князем Любомирским о взаимной продаже имений их, по рассмотрении оного сделан был нами приговор третейского суда и всеподданнейше поднесен Его Императорскому Величеству. Его величество, прочитав оный, высочайше повелеть соизволил дать сему делу законное течение: в следствие чего мы сим Правительствующему Сенату и представляем как Именной Его Императорского Величества Указ от 12-го дня прошедшего ноября, так сделанный нами и всеподданнейше подносимый Его величеству приговор для повеленного исполнения. Подлинное подписали: Граф Петр Завадовский, Василий Попов, Михаил Жуков. Декабря 23-го дня 1796-го года.

Граф Петр Васильевич! По поданному ...* от генерал порутчика князя Ксаверия Любомирского об окончании дела его с наследниками покойного генерал фельдмаршала князя Потемкина Таврического соизволяем, чтоб вы, пригласив назначенных прежде для третейского суда тайного советника Жукова и генерал майора Попова, немедленно оное рассмотрели и по сушей справедливости к концу привели, реша единогласно, а в случае несогласия, по большинству голосов, и донеся Нам, дабы мы по тому могли дать повеление, кому следует, об исполнении по решению. Пребываем к вам благосклонный. На подлинном подписано собственного Его Императорского Величества рукою тако: ПАВЕЛ. В Санктпетербурге ноября 12-го дня 1796 года.

По высочайшему Его Императорского величества Именному указу от 12-го дня ноября сего 1796-го года мы, нижеподписавшиеся, рассматривая дело, производимое между наследниками покойного фельдмаршала князя Потемкина Таврического и генерал порутчиком князем Любомирским, о продаже от князя Любомирского помянутому фельдмаршалу имени под названием Смелюю и о уступке от фельдмаршала князю Любомирскому волости, называемой Дубровна, и о взаимных расчетах, относящихся к обязательствам того и другого владельца по приобретению упомянутых имений, и руководствуясь законом и чистою совестью, по убеждению коея внемлем правоте на обе стороны безпристрастно, видим, что существо сего дела такое.

Покойный фельдмаршал князь Потемкин Таврический в 1787 году купил у князя Любомирского Польское имение Смелюю за 2 000 000 серебряных рублей, один миллион монетою тогда же при покупке заплатил ему, а другим остался должен, дав в том князю Любомирскому на письме удовлетворение; долг сей не был выплачен от фельдмаршала по 1790 год, в начале которого в Молдавии в городе Яссах произошли новые сделки по взаимному соглашению обеих сторон. Самопоследним актом, собственноручным и свидетелей подписом утвержденным, постановлено: 1-е. фельдмаршал на миллион своего долга, три года неплаченного, приписал на свой счет процентов 157 500 рублей. 2-е. Уступил князю Любомирскому в Белорусии волость Дубровну обще с доходами с 1-го января 1790 года, предоставляя себе право при совершении на оную крепости исключить из продажи тех людей, каких он пожелает, а сколько по таковом исключении наличных мужеска пола душ окажется, за те платил бы князь Любомирский фельдмаршалу за каждую душу по 65 рублей серебром. Во всех статьях такова условия согласно обьязался и князь Любомирский, яко: 1-е. Признавая снисхождением к себе от фельдмаршала умеренную цену в продаже Дубровны, оставить его в спокойном владении проданным имением Смелюю. 2-е. Вступя во владение Белоруским имением перенял с оным и долг банковый, на нем состоящий. 3-е. Поручился по жене своей, что она в продолжении трех месяцев при быт[ии]* своих родственников продажу ключа Мижырицкого в удобном месте подтвердит. 4-е. Обьязался и жен своих претензии с Белорусского имения удовлетворить. 5-е. Регистр неплаченным своим долгам сочинить, и для уплаты оных князем управителям полную власть дать. 6-е. Суммы закладные и всякие долги, по тому регистру означенные, полномочными фельдмаршала заплаченные с процентами, на себя принять и в расчет включить безыпрекословно, а для того: 7-е. Из вышепомянутого 1 157 500 рублей, ему в уплату следовавшего, предоставил фельдмаршалу 557 500 рублей на заплату долгов его, на Смелой состоящих, с тем, что, когда бы суммы сей на удовлетворение оных было недостаточно, отвечать ему в таком случае всеми имениями и самою Дубровною, по заключении сего последнего условия, отделив назначенную сумму самим князем Любомирским на заплату его долгов из 1 157 500 рублей 557 500 рублей, оставался фельдмаршал за Смелюю должным ему только 600 500 рублей; из представленных же со стороны наследников документов и квитанций, оказывается, что покойный фельдмаршал во исполнение взаимного условия не только ту сумму 557 500 рублей, но сверх оной еще 208 564 рублей заплатил долгов по обязательствам князя Любомирского, что и составляет вообще от фельдмаршала выданных князю Любомирскому и за его заплаченных долгов

1 766 064 рублей, вычтя сию уплату из 2 157 500 рублей за покупку Смелой, должных князю Любомирскому денег, в остатке было 391 436 рублей, по существу Ясского договора уже сию оставшуюся сумму не следовало отдавать князю Любомирскому, а приходило обратить оную к расчету за уступленное имение Дубровну по тому, что приобретение по цене, назначенной в уступке, востребовало заплаты больше от князя Любомирского нежели что ему за Смелую фельдмаршал недоплатил, ибо Графство Дубровеньское, за исключением из 28 289 душ 957, переведенных с фабрыками в Екатеринославскую Губернию, имеет 27 332 души по обязательству князя Любомирского, полагая душу в 65 рублей, выходит сумма 1 776 580 рублей, уменьшая оную исключением лежащего на том имении банкового долгу, которого от 17 февраля 1787 года по сие время числится 593 258 рублей, также и остаток долгу за Смелу 391 436, да по счетам Смеляньским и Дубровеньским 103 246 рублей, и того 1 087 946 рублей, а прибавка к капиталу, за Дубровну следуемому, то есть к 1 776 580 рублей 23 044, коими должен князь Любомирский Канторе Дубровеньской всего из капитала 1 799 624 рублей вычитая 1 087 940 рублей досталныя 711 684 рубли по точности договора должен был князь Любомирский заплатить фельдмаршалу, а теперь его наследникам. Се истинна, извлеченная без всякого напряжения из существующих взаимных условий и ясных по оным о суммах счетов, по основанию коих очищается долг фельдмаршала, а вышепомянутой начот падает на князя Любомирского. В совестном суде Санктпетербургской губернии дело сие разбираемо было и мнение онаго согласуется вышеписанным. Законы писанные и совесть – побудитель непорочных сердец, хотя действуют воедино, чтобы удерживать правоту в деяниях человеческих, но образ в том убеждается предписан суду точной, совесть же клонит внутреннее ощущение познавать вину и правоту нестесняясь на то установлениями, и для того часто бывает, что обвиняемого законом совесть милует, – по сему пути мы входим в разбор подлежащего дела, в котором обе стороны подвергают свои жребии единому нашему суду. От закона мы ясно видим, что князь Любомирский, возводя тяжбу, невозможен юридически разрушить точность своих обязательств, в обличении его всегда сии предстанут, равно и непреложныя той земли права, заставляющие всякого, кто чем обязался выполнить по договору или записям письменным, а внимая его словам якобы покойный фельдмаршал наедине обещал чрез губернатора Сенельникова заплатить больше за Смелую, нежели в крепости поставлена сумма 2 000 000 рублей, какова будто написана только примерно пока удостоверится о доходах с того имения. Мы не берем на нашу совесть утверждать было ли то или нет: ссылка на умерших ничего не доказывает, мы прочли все о покупке договоры, со вниманием читали и всю приватную переписку, но нигде о подобном ни словом не упомянуто при явном изобличении в противном, ибо договоры тому противоречат, голыя слова более чем вероятны, навлекая сей вид, говорит он также, что Смелую продал дешево, оценивая имение по доходам в 4 000 000, всякому неведущему дела пункт сей побуждением будет признавать продавца убыток, хотя в существе добровольный, ибо фельдмаршал в самом деле из сей деревни выше 200 000 рублей получал дохода. Однако же вещи дают о себе различное понятие, когда их представляем в прошедшем или настоящем быту. Надобно знать положение, в каком был князь Любомирский, продавая свое имение: он носил, так сказать, одно только имя владельца, а деревни по

его величайшим долгом были в чужых руках позакладаны, приговоры судов, право заимодавцов и тяжбы по землям ввергали его в неизбежную крайность, избавителя от оной ни в ком он не мог найти, хотя предлагал другим продажу имения и дешевле состоявшейся, оприч покойного фельдмаршала, к которому личное уважение в Польше и готовый капитал в монете возмogli извлечь продавца из пропасти долгов, выручить имение от владевших уже оным, удовлетворить всем Статьям их притязаний, без чего ему и во владение проданным нельзя было войти; и того полагать не должно, чтобы волесть Смелянская при продаже в том же состоянии была, в какое она приведена при новом владельце; покойный фельдмаршал сверх продажи от князя Любомирского прикупил у тамошних соседей знатныя имения, употребляя на то до полмиллиона рублей, населились при его владении многие слободы волными людьми, от чего прибавилось в том имении до 18 000 душ в селениях, которые в крепости не состоят, следственно и доход возвысился как от такого приобретения тоже и от способов случайных, каковы не всякому хозяину предлежат, равно потому ползу с имения, перешедшего в другие руки, несправедливо было бы по прошествии многих лет ценить одинаково, коих при продаже ни количеством, ни устройством не равнялось оное настоящему своему состоянию; прибавляем к сим обстоятельствам еще и то, что имения большыя всегда продаются дешевле против малых, ибо милионы денег редкие люди имеют, с малыми капиталами покупателей больше, как, наоборот, и самая Дубровна князю Любомирскому вообще уступлена ценою низкою по 65 рублей душу, а в Белорусии почти обикновенно за душу плотят по 80 и по 100 рублей.

Вышеписанным образом взирая с обеих сторон на точность дела, закон нас не убеждает признавать сделанную с нарушением оного в чем-либо обиду князю Любомирскому, роптание же его неосновательное, противу полагать можем его же виною необходимое следствие, что он не имел иного способа выкупиться из неоплатных долгов как только продажею своего имения, которое хотя велико есть, но в замену того он немалым же да и спокойным помещыком учинился в Белоруссии, владея Дубровною, от которой числилось ежегодного дохода, коим он от времени уступки и пользовался, до 150 000 рублей, долг на оном банковской облегчительно может выплачивать частью только дохода, а чрез одинадцать лет и весь очистить в свою пользу, в протчем изменили бы мы чистой нашей совести, естли бы утверждали, что выгоды в сем деле обоюдно равны, чего и быть не могло по неровному обеих сторон положению, ибо князь Любомирский отчаялся своими долгами, покойный фельдмаршал имел готовый капитал; первый яко страждущий искал спасавшей его помощи, другой без своей выгоды необязан был оную творить. Соглашение в том было взаимно по доброй воле и без принуждения, таким образом, хотя обреталось больше пользы на стороне фельдмаршала от покупки дешевой, чем перешло оной князю Любомирскому, но и сей отнюдь не разрушил своего состояния, получа милион рублей в монете, да и в имении, дающем полтора ста тысяч дохода, оценивая оное пятью процентами три милиона рублей, далее же голос и самой совести не может посягнуть на опровержение вещи, законом утвержденной.

Сообразя вещество дела и взаимныя обеих сторон притязания, дабы соделать конец оным и прекратить всю тяжбу, прилагая к закону внушение нашей совести, определяем сим нашим третейского суда решением быть тако:

1-е. Наследники фельдмаршала князя Потемкина Таврического да уступят князю Любомирскому причитающиеся на основании Ясского условия в доплату от его за Дубровну 711 684 рублей из уважения, что выгоды приобретенного имения по его цене вознаграждают такову уступку.

2-е. Князь Любомирский, получая таковое снисхождение, должен по своим обязательствам из собственного Белорусского имения удовлетворить претензии к нему своих жен, в чем, яко семейном своем деле, он сам отзывался, не встречает себе ни тягости, ни затруднения. Сие относится наипаче к Мижырицкому ключу, принадлежащему нынешней его жене, по согласию которой муж учинил продажу с протчим Смеляньским имением.

3-е. Взаимные счета по хозяйствам Смеляньскому и Дубровеньскому с обеих сторон уничтожить, в которых нет ни которой стороне значущей выгоды, а прекословия и затруднения необъятны.

4-е. Примирение таково обеим сторонам должно утвердить вечное и спокойное владение как наследникам покойного фельдмаршала всем имением без изъятия, что продано от князя Любомирского, так и князю Любомирскому уступленного в Белорусии от покойного фельдмаршала, и друг к другу отъныне ни исков ни под каким видом не чинить и от посторонних людей, ежели бы какие произошли иски по Смеляньскому или Дубровеньскому имениям, то всяк настоящий владелец сам по оным отвечать должен, а ни князь Любомирский, наследники князя Потемкина, ни сии его к защищению против того своего права да не привлекают. Декабря 11-го дня 1796 года.

На подлинном подписали:

Действительный тайный советник граф Петр Завадовский

Генерал порутчик Василий Попов

Тайный советник Михайло Жуков

Скрепил секретарь Павел Аносов.

С подлинным читал губернский секретарь Василий Рябаш.

*Держархів Черкаської області, ф. 90, оп. 1, спр. 1, арк. 2–4 зв. Копія.
Рукопис, чорнила.*

* Текст пошкоджено.

Marynovs'kyi Yu., Udovyk I.

**Archival Documents Respecting
H. Potiomkin's Smila Real Estate (*Smilianshchyna*)
(1787–1796/1797)**

The article and the documents (as its components) offer a profound research of Smilianshchyna as the Grand Duke H. Potiomkin-Tavriis'kyi's property in the context of his motives respecting buying the given estate from Duke F. Liubomyrs'kyi. Due to some new archival documents introduced in the scientific circulation for the first time, the authors try to examine the initial stage of this "H. Potiomkin's heritage" division between his genetic relatives, as well as delimit the territory, with the numbered list of inhabited localities included.